
МОВОЗНАВСТВО

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА ЯК ОБ'ЄКТ ЗІСТАВНОЇ ТИПОЛОГІЇ

Валюх З. О.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті обґрунтовано проблему словотвірної парадигматики. З'ясовано структурно-семантичну специфіку словотвірних парадигм в українській та інших мовах. Визначено глибину семантичних позицій відіменникових словотвірних парадигм. Проаналізовано чинники дериваційної поведінки слів різної частиномовної належності та визначено перспективи типологічного зіставлення дериваційних систем споріднених і неспоріднених мов.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірна парадигматика, словотвірне значення, структурна типологія, зіставна типологія.

В статье освещены проблемы словообразовательной парадигматики. Определена структурно-семантическая специфика словообразовательных парадигм в украинском и других языках. Установлена глубина семантических позиций словообразовательных парадигм имени существительного. Проанализированы факторы, влияющие на словообразовательное поведение слов, принадлежащих к разным частям речи, и намечены перспективы типологического сопоставления деривационных систем родственных и неродственных языков.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, словообразовательная парадигматика, словообразовательное значение, структурная типология, сопоставительная типология.

The article explains the problem of word-building paradigmatics. The structural-semantic specific of the derivational paradigms of Ukrainian and another languages is investigated. The depth of the semantic positions of the substantive derivational paradigms is analyzed. Factors, influencing on word-formation behavior of words belonging to different parts of speech, are analyzed and the prospects of typology comparison of the derivation systems of family and unfamily languages are set.

Keywords: word-building paradigm, word-building paradigmatic, derivational meaning, structural typology, comparative typology.

З-посеред важливих проблем української дериватології, які потребують теоретичного осмислення, на сучасному етапі її розвитку дослідники висувують систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах, вивчення словотвірних підсистем української літературної мови в статичній й динамічній, з'ясування основних тенденцій оновлення сучасного українського лексикону та визначення місця словотворення в сучасній українській номінації, комплексний аналіз словотвірних категорій та їх типологію й зіставлення в споріднених і неспоріднених мовах.

Одним із нових етапів у дослідженні сучасного словотворення стало вивчення сукупностей дериватів, об'єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови. Воно зумовлене зміщенням уваги дослідників з дериваційного форманта на твірну основу як на чинник типології. Цей підхід дістав назву основоцентричного [1], у межах якого перед дослідниками постали проблеми, пов'язані з формуванням семантики похідного слова і семантико-структурних зв'язків мотивувальної основи та її дериватів, із потребою

обґрунтувати зумовленість дериваційної потенції слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, формальними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками, з установленням принципів класифікації й аналізу похідних за ознаками твірних тощо. Вирізнення спільних особливостей та відмінностей у породжувальній здатності різних лексико-граматичних класів одиниць, а в їхніх межах – різних лексико-семантичних груп дає змогу розподілити всі слова за їхньою словотвірною спроможністю, “побачити спільне в окремих, атомарних явищах, створити лад у хаотичному” [2, с. 201].

Специфічною комплексною одиницею класифікації й аналізу словотвірного матеріалу, що уможливила вияв системної організації словотвору, послугувала катализатором планомірного вивчення дериваційного потенціалу різночастининомовних структурно-семантичних груп слів або окремих лексико-граматичних класів, стала словотвірна парадигма як сукупність дериватів, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом. Виокремлення такої комплексної одиниці ґрунтується на ідеях Ф. де Соссюра про парадигматичні зв'язки мовних одиниць. Їхній подальший розвиток у працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів засвідчує, що парадигматика як одна з форм функціонування мовних одиниць і категорій охоплює своєю дією всі без винятку рівні мови, усі ділянки її структури, хоч учення про парадигматику було розроблене спочатку лише щодо морфології, де парадигми мають найбільш регулярний і формалізований характер.

Частиномовна зумовленість словотвірної класифікації зовсім не означає залежності словотвору від морфології чи злиття словотвору з морфологією. Частина мови, констатує В. В. Лопатін, являють собою породжені самою природою мови граматичні угруповання лексики, без урахування яких неможливо здійснити граматичний опис, а тому не випадковим є те, що порівняння словотвірних підсистем різних частин мови вирізняє значні релевантні відмінності у використанні способів і засобів словотворення, у типології словотвірних значень, зумовлених категорійними властивостями того чи того лексико-граматичного класу слів [5, с. 53].

Установлення дериваційного потенціалу основ слів різної частиномовної належності за допомогою кількісного і якісного аналізу реалізованих у словотвірних парадигмах словотвірних категорій, на думку Н. Ф. Клименко, слугує надійною основою не лише для порівняння різних лексико-тематичних груп слів тієї самої частини мови, а й для типологічного зіставлення словотвірних систем різних мов [3, с. 81].

Порівняння словотвірних парадигм слів різної частиномовної належності виявило специфічні особливості в можливостях реалізації їхнього словотвірного потенціалу. Зокрема, словотвірну парадигму дієслова як частини мови, що відіграє основну роль у побудові речення, структурують іменникові, прикметникові й дієслівні деривати, у яких зреалізована дієслівна валентність, оскільки дієслово називає цілу ситуацію, учасників якої можна назвати окремими похідними словами [7, с. 83]. Дієслово, як з'ясувала Н. Ф. Клименко, у сучасній українській мові формує словотвірну парадигму, до складу якої входять деривати з такими значеннями: особа – виконавець дії (*в'язальник*); особа – адресат дії (*бранець*); знаряддя дії (*в'язила*); дія (*в'язання*); матеріал для дії (*прядиво*); наслідок дії (*в'язка*); залишок після дії (*сукнина*); місце дії (*прядильня*); віддієслівна якість (*в'язучий*); предметна якість дії (*в'язкість*); носій якості дії (*убитий*) [3, с. 101]. Словотвірна парадигма словацького дієслова *tkat'*, за спостереженнями К. Бузашшіової, містить деривати *tkáč* (виконавець дії), *tkáčstvo*, *tkanie* (дія), *tkanivo* (використовуваний матеріал), *tkanivo*, *tkanika*, *tkanina* (результат дії), *tkáčovňa* (місце дії), *tkací*, *tkaný* (носій ознак дії) [8, с. 75].

Словотвірні парадигми дієслова і прикметника – частин мови, яким властиве значення процесуальної та статичної ознаки, виявляють спільні риси, що відрізняють їх від іменникових парадигм. До них належить передусім наявність у структурі їхньої субстантивної зони дериватів із семантикою “абстрактна дія” і “абстрактна ознака” (пор.: *каятися* → *каяття*; *відкочувати* → *відкочування*; *вести* → *ведення*; *слабий* → *слабкість*, *слабота*; *ситий* → *ситість*; *мудрий* → *мудрість*; *голубий* → *голубинь*, *голубизна*; *безмежний* → *безмежність* та ін.), а також похідних

із значенням кількісної модифікації ступеня вияву ознаки відповідно в дієслівній та в ад'єктивній зонах (пор.: *кричати* → *покрикувати*; *шуміти* → *пошумлювати*; *червоний* → *червонастий*, *червонуватий*; *синій* → *синюватий*, *синястий*; *рожевий* → *рожевуватий*, *рожевенький*; *глибокий* → *глибоченький*, *глибочезний*; *кислий* → *кислуватий*, *кислючий* тощо). Водночас словотвірна парадигма дієслова містить деривати зі значенням часової модифікації, яких немає в складі субстантивних та ад'єктивних парадигм, пор.: *густий* → *відгустити*, *загустити*, *одгустити*, *перегустити*, *погустити*, *прогустити* та ін. Те саме спостерігаємо в різних слов'янських мовах (напр., російській, словацькій, українській).

Порівняння конкретних словотвірних парадигм слів різної частиномовної належності виявляє великі відмінності в дериваційній спроможності різних класів лексичних одиниць. Однак приклади засвідчують, що і в межах одного лексико-граматичного класу і навіть тієї самої лексико-семантичної чи тематичної групи конкретні словотвірні парадигми не завжди є однорідними за своїм якісним і кількісним складом. Наприклад, словотвірна парадигматика іменників з локальним значенням охоплює різні за лексико-семантичним наповненням конкретні словотвірні парадигми, серед яких виокремлюють тризонні, двозонні й однозонні, пор.: *луг* → *лугар*, *лужок*, *лужжя*, *лужанка*, *лугина*, *лужина*, *лугівка* (річка), *лугівка* (птах), *луговина*, *вилуг*, *розлуг*, *луговий*, *залужити*; *вулиця* → *вуличанин*, *вуличник*, *вуличка*, *завулок*, *провулок*, *вуличний*.

Релевантним формально-семантичним чинником, що визначає структуру словотвірної парадигми, є лексико-граматичний розряд у межах певної частини мови. Наприклад, належність твірної основи до таких розрядів, як якісні чи відносні прикметники, досить помітно відбивається на її словотвірно-парадигматичних функціях: непохідні й похідні основи якісних прикметників є твірними для всіх повнозначних частин мови, основи ж відносних прикметників, хоч і беруть участь у словотворенні, проте менш активно й регулярно. Пор.: *тісний* → *тісна*, *тіснота*, *тіснява*, *тіснуватий*, *претісний*, *затісний*, *тісненький*, *тіснити*, *тісно*; *хитрий* → *хитряк*, *хитрун*, *хитрик*, *хитруха*, *хитрюга*, *хитрий* (субст.), *хитрість*, *хитроці*, *хитринка*, *хитруватий*, *хитрючий*, *хитрющий*, *пехитрий*, *хитренький*, *нехитрий*, *хитрити*, *хитро*; *худий* → *худавий*, *худенький*, *худесенький*, *худюсінський*, *худючий*, *худющий*, *худина*, *худорба*, *худчина*, *худяк*, *худнути*, *худо*; *політичний* → *політичність*, *політично*, *аполітичний*; *сонячний* → *сонячність*, *сонячно*; *зоряний* → *зоряність*, *зоряно*; *носовий* → *носовик*; *літній* → *по-літньому* та ін.

Вивчення дериваційної спроможності віддієслівних і відіменникових іменників, які сформували лексико-семантичну групу найменувань осіб за професією, сталим чи тимчасовим видом занять, засвідчило, що деякі конкретні словотвірні парадигми розрізняються за своїми кількісними параметрами та якісним складом дериватів. Це стосується передусім іменників на зразок *швець* і *чоботар*, *ткач* і *килимар*, *кралець*, *спідничник*, *кашкетник*, *піджачник* та ін., пор.: *швець* → *шевчиха*, *шевчик*, *шевчук*, *шевченко*, *шевцівна*, *шевчина*, *шевіцюра*, *шевіцюга*, *шевство*, *шевня*, *шевців*, *шевський*, *шевцювати* // *чоботар* → *чоботариха*, *чоботарка*, *чоботаренко*, *чоботарство*, *чоботарня*, *чоботарський*, *чоботарювати*; *ткач* → *ткаля*, *ткачка*, *ткачиха*, *ткачик*, *ткаченко*, *ткачук*, *ткацтво*, *ткацький*, *ткачувати* // *килимар* → *килимарка*, *килимарство*, *килимарський* та ін.

Як бачимо, віддієслівні іменники, які називають особу за професією, мають значно більші за компонентним складом конкретні словотвірні парадигми, ніж відіменникові. Це зумовлено передусім семантичним чинником, суть якого полягає в тому, що іменники, в основі яких лежить назва дії, та іменники, які ґрунтуються на назві предмета, характеризуються різним ступенем узагальнення значень: віддієслівним іменникам, що позначають особу за професією, властиве більш узагальнене, більш широке значення, ніж відіменниковим, оскільки семантичний обсяг дієслова порівняно з іменником набагато більший, а коло його значень рухливіше. Переважна більшість найменувань дієслівного семантичного типу узагальнено називає фахівця певної галузі, тоді як найменування, в основі яких є вироблюваний предмет, передають поняття

про майстрів, що виконують лише певний вид роботи. Саме тому серед назв ремесел і професій слова іменного семантичного типу відзначаються найбільшою нестійкістю (плинністю). Девербатив *кравець*, наприклад, означає фахівця, який не тільки крає, а й шиє різний одяг. Десубстантиви *піджачник*, *спідничник*, а також *свитник*, *рукавичник*, *шапкар* та ін. указують на фахівців, що шиють лише певний вид одягу: піджаки, спідниці, свити, рукавиці, шапки тощо.

Порівняння значень іменників *швець* (“майстер, що шиє і лагодить взуття”) і *чоботар* (“майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття”) засвідчує, що перше не має тих обмежень, які властиві останньому. Девербатив *швець* у всіх контекстах може замінити десубстантив *чоботар*, оскільки його семантика покриває поняття “чоботар”. Незважаючи на те, що десубстантив *чоботар* у процесі розвитку мови розширив своє значення: цією лексемою почали називати майстра, який шиє не лише чоботи, а й інші види взуття (пор. в українській народній пісні: *А мій батько чоботар черевички полатав*), у сучасній українській мові сфера його використання помітно звузилася й обмежилася фольклором.

У російській мові до складу словотвірної парадигми прикметників *белый* і *черный* входять функційно аналогічні, хоч і структурно різнотипні деривати *белянка* і *чернушка* (пор. укр. *білявка* і *чорнявка*), однак їх немає в парадигмах російських прикметників на позначення інших кольорів, напр., *красный*, *синий*, *желтый* і под. Те саме спостерігаємо і в українській мові. Словотвірна парадигма прикметників із значенням кольору у вірменській мові, як дослідив Р. С. Манучарян, відрізняється від словотвірної парадигми російських і українських кольороназв, зокрема, відсутністю в ній похідних на позначення осіб жіночої статі та обмеженою реалізацією значення демінутивності. Тому, на думку дослідника, саме під таким кутом зору можлива узагальнена словотвірно-парадигматична характеристика лексико-семантичних груп слів тієї самої частиномовної належності та їх порівняння з аналогічними групами в інших мовах [6, с. 220].

Одним із чинників впливу на дериваційну спроможність того чи того слова є ступінь (такт) словотворення. Виявлено таку закономірність: що далі розташоване похідне слово від вершинного члена гнізда, то нижчою є його словотвірна потужність. Українській та іншим слов'янським мовам властиве одно- триступеневе перетворення основ. Збільшення складності моделі, зростання ступенів перетворення супроводжуються зменшенням кількості слів, у яких утілюється ця словотвірна модель [4, с. 19]. Спостережено, що в сучасній українській мові основний склад похідних одиниць, які наповнюють конкретні словотвірні парадигми іменників, формується здебільшого на першому – другому ступені словотворення. Збільшення словотвірної складності дериватів унаслідок зростання ступенів перетворення твірної основи призводить до втрати дериваційних можливостей іменників. Складники групи віддієслівних та відприкметникових іменників із значенням опредметненої дії чи опредметненої ознаки – це здебільшого похідні другого і третього ступенів словотворення, що завершують дериваційний процес. Напр.: *учити* → *учитель* → *учителювати* → *учителювання*; *пекти* → *пекар* → *пекарювати* → *пекарювання*; *ліс* → *лісник* → *лісникувати* → *лісникування*; *борона* → *боронувати* → *боронування*; *віск* → *вощити* → *вощіння*; *чад* → *чадіти* → *чадіння*; *пісок* → *піскуватий* → *піскуватість*; *колос* → *колосистий* → *колосистість*; *небо* → *небеса* → *піднебесний* → *піднебесність* та ін. Отже, що далі розташоване похідне слово від вершинного слова, то нижчою є його словотвірна потужність.

Як зазначає Т. С. Морозова, у російській мові від ступеня деривації дуже залежать дієслова [7, с. 171]. Іменники – назви абстрагованої дії, абстрагованої ознаки, а також похідні з модифікаційним значенням однаковою мірою пасивні на всіх ступенях деривації і в українській, і російській мовах.

У слов'янських мовах іноді деякі деривати, що мають спільну лексико-семантичну твірну базу, паралельно з типовими словотвірними значеннями, притаманними іншим дериваційно спорідненим утворенням, реалізують поодинокі значення, не типові для дериваційно-значеннєвих

трансформацій цих твірних [1, с. 113]. Так, у структурі словотвірних парадигм українських іменників *майстер* і *пастух*, які входять до лексико-семантичної групи іменників – найменувань осіб за професійною дією, є деривати *майстерія* і *пастушня*, що виражають значення відповідно “інструменти майстра” і “плата пастухові”. Похідних із цими словотвірними значеннями немає у складі інших словотвірних парадигм цієї лексико-семантичної групи, тому немає ніяких підстав зараховувати їх до семантичних місць типової словотвірної парадигми. Такі явища кваліфікують як словотвірні аномалії, і лише тоді, коли яке-небудь словотвірне значення представлено більш як одним дериватом у межах конкретних словотвірних парадигм слів певної лексико-семантичної групи, його розглядають як таке, що має право на зарахування до типової словотвірної парадигми [2, с. 20; 1, с. 114].

Отже, словотвірна парадигма як упорядкована за параметрами протяжності й глибини семантичних позицій сукупність похідних одного ступеня творення, об'єднаних спільною твірною основою і протиставлених словотворчими формантами, виявляє дериваційну спроможність не тільки окремих слів, а й цілих лексико-граматичних класів і лексико-семантичних та тематичних груп у межах певного лексико-граматичного класу. Це дає право кваліфікувати її як одиницю внутрішньоструктурної типології словотвору. Словотвірна парадигма як комплексна системотвірна одиниця уможливує систематизацію словотворення в різних мовах за суттєвими структурними ознаками кожної з них ознаками і типологічне зіставлення словотвірних систем споріднених і неспоріднених мов.

Література

1. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
2. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1992. – 220 с.
3. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
4. Клименко Н. Ф. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы VI респ. научн.-практ. конф. – Самарканд, 1991. – С. 81–83.
5. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания (концепции и методы) / В. В. Лопатин // Грамматическое описание славянских языков. – М. : Наука, 1974. – С. 47–60.
6. Манучарян Р. С. Словообразовательно-семантическая парадигма / Р. С. Манучарян // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1980. – Вып. 164. – С. 54–60.
7. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм природных деструктивных глаголов / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования: сб. научн. тр. – Ташкент, 1978. – С. 152–155.
8. Buzášsyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív / K. Buzášsyová. – Bratislava : Veda, 1974. – 236 s.